

VIRTUS

24 | 2017

Fred Vogelzang

Adel op de pastorie

Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw

129

In juni 1836 vertrok de apothekerszoon Nicolaas Beets voor een logeerpartij naar de buitenplaats de Nijenburg bij Heiloo. Aan het einde van die zomer kon hij zijn verloving bekend maken met de oudste dochter des huizes, jonkvrouw Alida van Fooreest. Een paar jaar later volgde het huwelijk. Twee generaties eerder had zo'n huwelijk flink opzien gebaard, gezien de toenmalige maatschappelijke status van de meeste predikanten.¹ Beets blijkt bovendien niet de enige negentiende-eeuwse predikant met een adellijke echtgenote. In dit artikel onderzoek ik de redenen voor dit veranderende huwelijkspatroon. Veroorzaakten wijzigingen in de sociale afkomst of het aanzien van predikanten of veranderingen in de status van hun beroep dit nieuwe huwelijkspatroon? Of veranderde de andere kant en keek de adel met andere ogen naar een predikant? Misschien bieden dergelijke ontwikkelingen eveneens verklaringen voor het feit, dat er in de negentiende eeuw edellieden voor de kansel kozen.

Nicolaas Beets

Beets was afkomstig uit een milieu dat amper dat van een ambachtsman oversteeg. Vader Beets was apotheker, een beroep dat pas na het midden van de negen-

¹ Er zijn wel studies over predikanten in de zestiende eeuw, maar geen overzichten van de achttiende eeuw. Deze bewering is dan ook gebaseerd op de genealogieën in de adelsboekjes en *De Nederlandse Leeuw* en enkele biografische essays die verderop aan de orde komen.

tiende eeuw aan aanzien zou winnen. Weliswaar was hij als lector aan de klinische school in Haarlem geen ordinaire pillendraaier, maar die opleiding was vooral op de praktijk gericht en had geen academische pretenties.² Zoon Nicolaas ging studeren. Dat had een gunstig effect op het sociale aanzien van de toekomstige predikant. Bovendien had de jonge Haarlemmer bij zijn aankomst in Leiden een streepje voor. Hij had namelijk al enige naam gemaakt als dichter. Op de universiteit sloot hij vriendschap met onder andere de adellijke rechtenstudent Cornelis van Foreest en een tweede steun in de rug was zijn innige band met hoogleraar J.H. van der Palm. Zij waren respectievelijk de broer en de grootvader van zijn aanstaande.³ Als zoon van een schoolhouder en dominee, was Van der Palm na een studie theologie eerst predikant geweest in het Utrechtse Maartensdijk. Politiek actief tijdens de patriotse opstand, was hij na de Pruisische inval in Zeeland ondergedoken, maar had hij na de Bataafse Omwenteling carrière in het landsbestuur gemaakt en werd hij bekend als onderwijshervormer. Dat bracht hem landelijk aanzien, waardoor zijn dochters goede huwelijken konden sluiten. Jacoba Elizabeth trouwde met Dirk van Foreest, die eveneens patriotse sympathieën koesterde, evenals de vader van Beets. Een vergelijkbare ontwikkeling vond plaats in Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw, waar de tweedeling in de maatschappij rond de kwestie Dreyfuss de sociale verschillen binnen partijen naar de achtergrond drukte.⁴

Van der Palms schoonzoon Dirk van Foreest werd na 1815 wethouder in Alkmaar en later Tweede Kamerlid. Van zijn vader erfde Dirk een aantal heerlijkheden en werd vervolgens in de adelstand verheven.⁵ Alida, de aanstaande van Beets, was de dochter van Dirk en kleindochter van Van der Palm. Het was tijdens een bezoek aan Van der Palm dat Beets Alida voor het eerst ontmoette. Niet al te subtiel arrangeerde de hoogleraar dat Beets zijn kleindochter op een avondje uit begeleidde. Hij liet doorschemeren dat hij de Haarlemse student graag als schoonkleinzoon zou zien.

Beets' studie aan de universiteit en waarschijnlijk het gedeelde patriotse verleden van beide families bood toegang tot de adellijke levenssfeer van de Van Foreesten. Al kon hij in zijn *Camera Obscura* ironisch zijn over status in de Nederlandse samenleving, Beets bleek niet ongevoelig voor het aanzien van de Foreesten. Dit blijkt uit enkele gedichten over zijn nieuwe schoonfamilie.⁶ De familie was weliswaar pas net

2 P.C. Molhuysen en P.J. Blok, ed., *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (10 dln.; Leiden, 1911-1937), X, kolom 38.

3 H.E. van Gelder, *Hildebrands voorbereiding. Het dagboek van de student Nicolaas Beets* (Den Haag, 1956).

4 Zie bijvoorbeeld E. Weber, *Frankrijk. Fin-de-siècle* (Amsterdam, 1993) 134-139; R. Magraw, *France 1815-1914. The bourgeois century* (Londen, 1983) 271-280.

5 A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen, 1960).

6 M. Prins, "'Rustoord van mijn blijdsde dagen, eden van mijn tere jeugd.'" Constructie van een familie-identiteit Nijenburg en de familie Van Foreest 1742-1922', in: R. van der Laarse en Y. Kuiper, ed., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005) 103, 106.

geadeld, maar behoorde wel tot de maatschappelijke bovenlaag en benadrukte graag haar middeleeuwse wortels. Er waren huwelijksbanden met adellijke geslachten als de Gelderse Van Delens, die deel uitmaakten van de Nijmeegse ridderschap. Kortom, er zijn redenen om aan te nemen dat Beets boven zijn stand kon trouwen – het huwelijk als traditionele motor van sociale mobiliteit – vanwege verschillende ‘verzachtende omstandigheden’.

Predikantenhuwelijken

Was het huwelijk van dominee Nicolaas Beets met een adellijke vrouw inderdaad bijzonder in de negentiende eeuw? Vormde de loopbaankeuze voor predikant een barrière voor zo’n echtverbintenis? Om op deze vragen antwoord te geven heb ik een steekproef genomen uit twaalf vroege edities van het *Nederlands adelsboekje*. De steekproef omvatte de eerste vier jaargangen (1903-1906), aangevuld met de jaren 1913-1914, 1923-1924, 1930-1931 en 1948-1949. Hoewel door gebrek aan bronvermelding niet altijd duidelijk is waar de gegevens uit de *Nederlandse adelsboekjes* op gebaseerd zijn, is het de meest volledige reeks van adelsgenealogieën. De bron is bovendien redelijk betrouwbaar, omdat de genealogische gegevens regelmatig in latere edities worden aangevuld en verbeterd. Zelf heb ik de gegevens gecontroleerd door ze steekproefsgewijs te vergelijken met genealogieën in *De Nederlandse leeuw* en met databanken van genealogische verenigingen op internet. Daartussen trof ik geen grote verschillen aan en daar waar die er waren, heb ik de nieuwste bron gevolgd. Bovendien gebruik ik voor dit artikel vooral de negentiende-eeuwse gegevens, die grotendeels op de Burgerlijke Stand gebaseerd zijn. In totaal vond ik in de steekproef 73 huwelijken tussen een predikant en een adellijke dame. Daarnaast werden vijftien adellijke heren zelf predikant in de negentiende eeuw en telden zestien families een of meerdere predikanten uit de zestiende of zeventiende eeuw onder hun (toen nog niet geadelde) voorouders. Beets was dus geen witte raaf als predikant met een adellijke echtgenote.

De verdeling in de tijd van de huwelijken staat in Tabel 1 weergegeven.⁷ Vóór 1820 (en dus in de hele achttiende eeuw) zijn in de geraadpleegde bronnen geen huwelijken gevonden tussen adellijke vrouwen en predikanten. Daarna kwam het langzaam op gang, met voor de hele negentiende eeuw een gemiddelde van acht echtverbintenissen per decennium. Er waren drie pieken, met een hoogtepunt in het derde kwart van de eeuw.

7 Dit aantal moet niet overschat worden. Onder de 1600 zielen kreeg een gemeente een predikant, met meer gemeenteleden kon dat aantal oplopen tot acht. Het ging dus voor heel Nederland om een paar duizend predikanten gedurende de negentiende eeuw. Het is lastig om tot precieze aantallen te komen: veel gemeenten gaven een eigen predikantenlijst uit, maar predikanten waren mobiel en komen dus op vele lijsten voor.

TABEL 1 ADELIJKE PREDIKANTENHUWELIJKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Jaar van huwelijk	Aantal huwelijken
Voor 1810	–
1811-1820	3
1821-1830	5
1831-1840	11
1841-1850	5
1851-1860	9
1861-1870	16
1871-1880	8
1881-1890	6
1891-1900	10

132

Deze gegevens roepen een aantal vragen op. Waarom vonden er geen huwelijken plaats voor 1820? Speelde het adelsbeleid van Willem I na 1815 een rol? Zo dringt de vraag zich op of het vooral om huwelijken van vrouwen uit nieuw geadelde geslachten ging, net zoals dat bij Beets het geval was. Misschien dat die dames minder afkeurig waren van een predikant als echtgenoot? Of was er ook ‘oude’ adel bij betrokken? Waarom nam vooral na het midden van de negentiende eeuw het aantal huwelijken toe? Hebben de politieke veranderingen en de gevolgen voor de maatschappelijke rol van de adel rond 1848 een invloed gehad op deze ontwikkeling?

Jaap Moes laat in zijn proefschrift zien dat van een toenadering tussen de in de negentiende eeuw rijk geworden burgerij en het oude patriciaat, met name de oude adel, geen sprake is.⁸ Laat staan dat dit het geval was voor de laag *onder* de rijke burgerij, waartoe de familie van Beets behoorde. Moes onderscheidt het ‘zelfbenoemde patriciaat’ als maatschappelijk groep, die in een aantal opzichten de adellijke levenswijze gaat imiteren. De vakliteratuur signaleert dit streven van de *nouveaux riches* om toegang te verkrijgen tot de maatschappelijke top vaker. De vraag is gerechtvaardigd of de nieuwe rijken een onkritische replica van de aristocratische levenssfeer nastreefden of een eigen *lifestyle* kozen en er een eigen mentaliteit en wereldbeeld op nahielden. Een alternatieve interpretatie is, dat zij slechts elementen gebruikten die ook onder de adel gangbaar waren, zonder het complete waardepatroon te willen overnemen. In ieder geval sluit die kloof tussen adel en burgerij uit dat het stijgende aantal huwelijken tussen predikanten en adellijke dames onderdeel was van een alge-

⁸ J.K.S. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel en patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914* (Hilversum, 2012) 224-260.

mene toenadering tussen sociale klassen. Ik kom later terug op de vraag of de negentiende-eeuwse predikanten überhaupt afkomstig waren uit die laag van het 'zelfbenoemde patriciaat' of een andere achtergrond hadden.

In ieder geval is duidelijk dat Nicolaas Beets met zijn huwelijksvoltrekking in 1840 geen trendsetter was. Er waren hem al negentien dominees voorgegaan. Om dat wat concreter te maken, beschrijf ik hieronder de eerste drie uit de steekproef. Bij deze voorbeelden gaat het in twee gevallen om 'nieuwe' adellijke families en één 'oud' adellijk geslacht. Die verhouding komt overeen met de gevonden gegevens van predikanten die een adellijke echtgenote vonden. Ongeveer een derde van die echtgenotes was afkomstig uit een geslacht dat al voor 1814 tot de (binnen- of buitenlandse) adel behoorde; de rest behoort tot families die pas onder het Koninkrijk in de adelstand waren verheven. Die groep vormt het grootste contingent binnen de Nederlandse adel. Om te onderzoeken of er buitenproportioneel 'nieuwe' adel met een predikant in het huwelijk treedt, zou het nodig zijn een overzicht te hebben van alle adellijke vrouwen uit de negentiende eeuw. Dat bestaat niet en het maken daarvan is in het bestek van dit onderzoek niet mogelijk.

133

Behalve dit onderscheid tussen oude en nieuwe adel, waren er ook geografische verschillen binnen de aristocratie. Of die een rol hebben gespeeld, is al evenmin goed na te gaan. Weliswaar geven de genealogische bronnen informatie over de geboorteplaats, maar dat is onvoldoende om na te gaan waar de freules zijn opgegroeid. Veel adellijke families bezaten op meerdere plekken huizen of wisselden regelmatig van domicilie. Wel blijkt uit mijn onderzoek dat van de gevonden adellijke predikantsvrouwen een derde afkomstig was uit Holland en Utrecht, bijna een derde uit Gelderland en Overijssel, een op de tien uit Friesland en Groningen en een handjevol uit de zuidelijke provincies of het buitenland. Maar bij afwezigheid van voldoende biografieën die een beeld schetsen over de verdere geografische 'carrière' van de adellijke vrouwen, is aan die cijfers geen diepere betekenis te hangen. Het lage aantal freules uit het zuiden is gemakkelijk verklaarbaar uit de afwezigheid van protestantse adellijke families daar.

Het vroegste voorbeeld in het onderzoek van een predikant die met een adellijke dame trouwde, is Johannes Hermannus Woldringh (1771-1833) uit Dokkum, die in 1814 in Vorden in het huwelijk trad met Louise Wilhelmina Frederika barones van Heeckeren van Kell (1778-1851), geboren in Den Haag. Woldringh werd predikant in Ruurlo, waar de Van Heeckerens een kasteel bezaten. Zowel Johannes' vader, een oom als zijn oudste broer waren predikant.⁹ Zulke familietradities zijn bij veel predikanten zichtbaar. Gemiddeld dertig procent van de predikanten in de negentiende eeuw had een vader of oom die hetzelfde beroep uitoefende.¹⁰ Woldringh werd later

⁹ C.J. Polvliet, 'Geslacht Woldringh', *De Nederlandsche Leeuw*, XXXII (1914) kolom 279-286.

¹⁰ Zie onder meer P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1900* (Amsterdam, 1996) 179.

De vier kinderen van Theodoor Muller Massis (1810-1887) en Catharina Maria Justina van Dam (1804-1878). De oudste zoon, de latere dominee Dirk Gerard Willem (1839-1934), trouwde in 1865 met jonkvrouw Jacoba van Eck (*doek, toegeschreven aan Johan Heinrich Neuman, derde kwart negentiende eeuw; foto RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag*)

rentmeester van de kroondomeinen in het Gelderse Roosendaal.

De andere twee 'vroeg' huwelijken vonden beide in 1818 plaats. Fokko Mees (-1850), geboren in Leermens in de provincie Groningen, trouwde in dat jaar met jonkvrouw Johanna Elizabeth Wichers (1794-1842), eveneens uit Groningen afkomstig. Fokko was predikant in Bellingweer en zoon van predikant Menso Alting Mees, uit een Groningse notabele familie.¹¹ Deze Menso Alting, naar wie een christelijk ROC in Groningen is vernoemd, trouwde zelfs maar liefst driemaal en alle keren met een dochter van een dominee. Henriette Wichers, de zuster van Johanna, trouwde

¹¹ Fokko's broer, Regnerus, was advocaat, lid van Provinciale Staten en de Tweede Kamer en werd burgemeester van Appingedam.

later eveneens met een predikant, Daniel Hendriksz, uit Schiedam. Ze heeft de bijna dertig jaar oudere Daniel waarschijnlijk leren kennen in haar geboortestad, waar hij als predikant werkte. De familie Wichers stamde af van Antwerpse kooplieden en was door Napoleon en later door Willem I in de adelstand verheven.

Het derde vroege huwelijk was tussen uit Middelburg afkomstige Johan Rademacher Schorer (1792-1840) met Cornelia Johanna Versluys (1795-1847). Hun oudste zoon zou in 1868 op eigen titel in de adelstand worden verheven. Cornelia was afkomstig uit een Zeeuws regentengeslacht, dat door Willem I in de adelstand was verheven. Rademacher Schorer was eveneens uit een bestuurlijke familie afkomstig en mocht zich heer van Nieuwerkerke noemen.

Sociaal aanzien van predikanten na 1800

Deze huwelijken tussen predikanten en freules werden mede mogelijk gemaakt door veranderingen in de maatschappelijke status van de dominee die in de decennia voor 1815 waren ingezet. Vóór de Bataafse tijd waren nogal wat predikanten afkomstig uit de lagere sociale klassen. Regelmatig combineerden zielenherders dit beroep met andere, minder hoogstaande professies, zoals veehandelaar. De Zwolse predikant Jacob Frederik Serrurier (1771-1844) bijvoorbeeld, wisselde zijn zondagse preken af met de handel in ijzer gedurende de rest van de week. Die combinatie van functies werd vaak afgedwongen door het lage traktement. De daardoor veroorzaakte armoedige uitstraling van veel pastorieën droeg evenmin bij aan het sociaal aanzien van het beroep.¹² Veel leden van adel en patriciaat trokken hun neus op voor hun zielenherders.¹³

Er is discussie over hoe sterk de lagere klassen binnen de beroepsgroep van predikanten waren vertegenwoordigd.¹⁴ Aanvankelijk leefde het beeld, dat veel predikanten uit met name de kleine burgerij afkomstig waren, terwijl er daarnaast legio voorbeelden zijn van volkspredikers. Enkele onderzoekers poogden dit beeld onderuit te halen en droegen voorbeelden aan van dominees uit de hogere burgerij of individuen, die veel investeren in opleiding en zo hun milieu ontstegen. Ook wezen ze op het huwelijkspatroon van veel bedienaren des woords. Die ogenschijnlijke tegenstelling lijkt inmiddels opgelost. Weliswaar was predikant in de zeventiende en achttiende eeuw een beroep voor de lagere burgerij, maar veel predikanten ontpopten zich als stichters van een dynastie van dominees. Daarmee ontstond een eigen subgroep, waarvan het aanzien langzaam steeg. Dat wordt vooral zichtbaar in hun huwelijken: behalve met dochters van dominees trouwden predikanten in de periode

¹² D.J. Bos, “‘Een kring van achtbare mannen.’ De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland”, in: D.Th. Kuiper e.a., ed., *Predikant in Nederland (1800-heden)* (Kampen, 1997) 26.

¹³ Bos, “‘Een kring’”, 25.

¹⁴ G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700* (Groningen, 1977).

vóór 1800 vooral met dochters van officieren, artsen en rectoren van Franse scholen. Zelden werd toen een regentendochter aan de haak geslagen, laat staan een vrouw uit de aristocratie. De predikanten vormden bovendien geen homogene groep. De positie hing erg af van de standplaats en de eigen financiën. Een predikantsplaats in een grote stad bracht een ruimer traktement met zich mee dan een plekje in een plattelandsgemeente. Enkelen brachten het tot hoogleraar. Een klein deel kon zich in de zeventiende en achttiende eeuw een eliteaire levenswijze veroorloven. Zo was Sicco Tjaden, predikant in Nieuwe Pekela, eigenaar van een buitenplaats, net als Peter van der Upwich, die het buiten Duinzigt bij Oegstgeest bezat.¹⁵ In het begin van de achttiende eeuw bezat de Warmondse predikant Paridanus Schrijver het buiten Oostergeest. Er zijn nog meer voorbeelden te noemen.

136

Deze grote verschillen binnen de beroepsgroep leidden mede onder invloed van maatschappelijke veranderingen tot grote bezorgdheid, versterkt door een verschuivende taakopvatting. In de loop van de achttiende eeuw namelijk werden predikanten niet langer gezien als bekleders van een openbaar ambt, maar als onderwijzers van nationale burgers. Daarmee wijzigde het ambt van een door een individu op een specifieke plek uitgevoerde taak naar een door een beroepsgroep uitgeoefende maatschappelijke functie. Zolang de status van een predikant afhing van individuele afkomst, sociaal-economische situatie en standplaats, waren onderlinge verschillen onbelangrijk omdat de positie van een predikant niet afstraalde op die van zijn collega's. Nu echter predikanten steeds meer als collectief werden gezien, als leden van een hiërarchisch geordende nationale beroepsgroep, lag statusverlies op de loer als collega's theologisch, intellectueel, moreel of economisch niet aan de normen voldeden.

Professionalisering en een nieuwe kerkorganisatie

De oplossing werd gezocht in professionalisering.¹⁶ Aan het einde van de achttiende eeuw gingen er stemmen op om de kwaliteit van de opleiding te verbeteren. De eerste stappen waren het verplicht stellen van een universitaire opleiding voor predikanten en een selectiever beleid voor de toelating van kandidaten tot studiebeurzen. Die professionalisering werd versterkt door de Nationale Synode in Den Haag van 1816. De door koning Willem I gewenste eenheidskerk, onderdeel van diens streven naar een eenheidsstaat, moest een passend aanzien krijgen. De predikanten dienden eenheid uit te stralen en voor hun maatschappelijke rol toegerust te zijn. De politieke verschillen uit de Bataafse Tijd, toen onder de predikanten zowel Oranjegezinden als patriotten gevonden werden, dienden overbrugd te worden. Ook werd de economi-

15 Tjaden was de zoon van een dominee en kleinzoon van een rechtsgeleerde, die tevens als rentmeester van de geestelijke goederen van de stad Groningen was aangesteld.

16 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 70-71, 116-117. Professionalisering zou ook als uniformering kunnen worden opgevat; door gemeenschappelijke opleiding op een standaard (hoog) niveau, werden de verschillen tussen de predikanten kleiner en was er ook meer controle over de toegang tot het beroep.

sche positie van de predikanten verbeterd.¹⁷ Er kwam een nieuw reglement voor de woordbeoefenaars, waarin combinatie met andere beroepen werd verboden en een predikant, om voor een beroeping in aanmerking te komen, minimaal een kandidaatsexamen met succes diende te hebben afgelegd. De predikanten gingen op deze wijze deel uitmaken van een (meer uniforme) geleerde stand, met een brede opleiding met veel aandacht voor letterkunde, geschiedenis, wiskunde, logica en landhuishoudkunde.¹⁸ Misschien is de grote aandacht voor letterkunde een van de verklaringen waarom nogal wat predikanten, onder wie Nicolaas Beets, zich als literator ontpopten.

Nog veel belangrijker was echter de maatschappelijke invulling die het beroep kreeg. De predikant werd een godsdienstig leraar, een behartiger van de moraal, de goede orde, vaderlandsliefde en Oranjegezindheid. De natie werd een morele gemeenschap van burgers, waarin de kerk een belangrijke samenbindende functie had. Dit cultureel nationalisme verplichtte de burgers betrokken te zijn bij de staat en in deze centralistische tendens speelden de nieuwe Hervormde Kerk en haar bedienaren een belangrijke rol.¹⁹

De kerk werd hiërarchisch georganiseerd, met de vorst aan het hoofd. Het kerkbestuur kwam in handen van de plaatselijke elite. De belangrijkste functies binnen de kerk werden bekleed door een oligarchie van (vaak grootstedelijke) predikanten, die steeds vaker werden gerekruteerd uit aanzienlijke Nederlandse geslachten.²⁰ Dit keurkorps van predikanten ontstond uit een steeds hechtere samenwerking tussen staat en universiteit. Hoogtepunt van een religieuze carrière vormde een hoogleraarship: ook Beets bracht het tot hoogleraar in Utrecht en zelfs rector van de universiteit. De nieuwe, hiërarchisch geleide kerk veroorzaakte echter ook onrust en kritiek. Die leidden tot verschillende afscheidingen, maar slechts weinig uit de elite afkomstige predikanten speelden daarin een rol. De meeste aristocraten die in de kring van Kuyper verkeerden, wendden zich uiteindelijk van hem af. Alexander Frederik de Savornin Lohman bijvoorbeeld, minister in het landsbestuur, kon zijn adellijke opvattingen niet verenigen met de discipline die Kuyper eiste, net zomin als de Utrechtse hoogleraar theologie Barthold Jacob Lintelo baron de Geer van Jutphaas (1816-1903) dat kon.²¹

17 G. Heitink, *Biografie van de dominee* (Baarn, 2001) 83.

18 Bos, "Een kring", 30.

19 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 156-157, 178-179; A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam, 2009); zie ook N. Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft, 2007).

20 Heiting, *Biografie*, 83-89; Bos, "Een kring", 28-33.

21 M. van de Vrugt, 'Barthold baron de Geer van Jutphaas (1816-1903). Hoogleraar en politicus', in: J. Aalbers e.a., ed., *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse* (2 dln.; Utrecht, 1994-1998), I, 61-64. In de verschillende takken van De Geers familie waren dominees en domineesvrouwen te vinden. Zo was neef Louis (1831-1902) dominee in Velp en diens zoon, Lodewijk, dominee in Losser. Louis' dochter Sara Maria trouwde met dominee Berend ten Cate en zijn nicht Jacoba (1839-1869) was in Batavia getrouwd met de adellijke dominee Johannes Jacobus Ploos van Amstel.

De brugfunctie van de universiteit

De verplichte universitaire studie voor predikanten leidde tot een groeiend, maar fluctuerend, aantal theologiestudenten. Steeds vaker waren deze afkomstig uit de gezeten burgerij. De gedeelde studie-ervaring vergrootte de homogeniteit onder theologiestudenten. Hun wisselende aantal was vooral een gevolg van de maatschappelijke vraag naar predikanten. Vraag en aanbod sloten niet goed op elkaar aan, hetgeen leidde tot een reactieve cyclus. Waren er veel vacatures binnen de gemeenten, dan schreven zich veel studenten in. Tegen de tijd echter dat zij afstudeerden, was het aantal open plaatsen vaak afgenomen en de ‘markt’ verzadigd geraakt. Met als gevolg dat er zich dan een periode veel minder studenten bij theologie inschreven. De hoogste aantallen studenten theologie werden gemeten in de jaren rond 1830, 1860 en 1900. In 1857 was in Groningen zelfs 38 procent van alle studenten theoloog, bijna een verdubbeling met de decennia daarvoor.²² Deze golfbeweging binnen de opleiding veroorzaakte een generationele opbouw binnen het beroep, met ‘grote’ en ‘kleine’ generaties dominees. Dat kan misschien deels de schommelingen in predikantenhuwelijken in de eerder weergegeven tabel verklaren.

138

De traditionele predikantenopleiding begon na 1775 onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen te veranderen en rond 1825 was dat proces afgerond. Tot 1850 bleef het aan de universiteiten betrekkelijk rustig, daarna ontstond ook daar een polarisatie tussen meer vrijzinnige en humanistische en orthodoxe studenten.²³ Daarin speelde ook de verandering in sociale positie van het beroep van predikant mee. De bekende dominee en dichter François Haverschmidt, bekend geworden onder zijn pseudoniem Piet Paaltjens, was ervan overtuigd dat de professionalisering van de dominee tot een verdefting had geleid. Dat vergrootte de kloof met de gewone bevolking, omdat de predikant steeds meer met de elite werd vereenzelvd. Ook predikant Hendrik Pierson, vader van de beroemde Allard Pierson, beschreef deze kloof, al interpreteerde hij die meer cultureel en sociaal dan theologisch. In zijn ogen hadden dominees daarom een taak als ‘middelaars tussen hogere en lagere beschaving’. Nieuw onderzoek nuanceert de invloed van de verdefting op de kerkscheuringen sterk.²⁴

In Groningen was de helft van de theologiestudenten afkomstig uit de gezeten burgerij, minder dan tien procent uit het patriciaat.²⁵ In Utrecht, de grootste theologische faculteit in Nederland, gold dat voor een derde van de theologiestudenten.²⁶ De meeste aristocraten studeerden rechten en de standsverschillen werden zeker wel gevoeld. Zo poogden in Groningen de aristocratische studenten de in hun ogen al te bur-

22 P.A.J. Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2009) 180.

23 Caljé, *Student*, 187.

24 Caljé, *Student*, 189-194.

25 Caljé, *Student*, 284-285.

26 H. Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht, 2001) 127.

gerlijke theologen uit de Senaat te weren. Traditiegetrouw sloten adellijke studenten hun studie niet met een bul af, want zo'n getuigschrift was gezien hun sociaal-economische situatie niet nodig. Ook dat onderscheidde hen van hun collega's uit nieuw geadelde families en het patriciaat, die wel baat zagen in een promotie voor hun carrière.²⁷

Dit verschil tussen de studenten wijzigde in de loop van de negentiende eeuw. Het concept van 'ruling elite' werd in de negentiende eeuw vervangen door 'strategic elite'. De elite moest steeds meer haar positie legitimeren door haar maatschappelijk nut aan te tonen.²⁸ Daarom veranderde na 1820 voor de adel de universiteit langzaam van een instituut voor cultuuroverdracht naar een instrument dat perspectief bood op een beroep.²⁹ Door deze veranderingen vervulde de universiteit steeds meer een brugfunctie. De sociale contacten tussen studenten van aristocratische en burgerlijke afkomst en de veranderende opvattingen over de studie brachten beide groepen nader tot elkaar. Dat kan deels verklaren waarom iemand als Nicolaas Beets een adellijke vrouw kon huwen. Of zelfs twee: toen de oudste zuster van zijn studiegenoot Cornelis van Foreest na zestien jaar huwelijk overleed, trouwde Beets met de jongere zuster Jacoba Elisabeth. Zijn vrienden verweten hem echter wel dat hij sinds de omgang met de Van Foreesten uitgesproken deftig was geworden.³⁰

139

Dat een theologiestudie steeds meer door de maatschappelijke bovenlaag geaccepteerd werd, laat de loopbaan van jonkheer Herman van Gesseler zien. Herman, geboren in 1811 als zoon van de stadssecretaris van Groningen, ging daar theologie studeren. Hij was afkomstig uit de Groningse elite. Zijn grootmoeder was eigenaresse geweest van de adellijke borg Schelkema-Nijenstein. Herman werd predikant in Lelens en dat zijn beroep niets was om zich voor te schamen, blijkt ook uit het feit dat zijn zoon in zijn voetsporen volgde en predikant te Dieren werd. De een jaar na Van Gesseler geboren Wolfert Robert baron van Hoëvell ging in Groningen studeren en werd als predikant naar de Oost uitgezonden. Ook hij is een voorbeeld van een adellijk heer die voor een carrière op de kansel koos. In Nederlands-Indië zette hij zich in voor de anti-slavernijbeweging. Het periodiek dat hij daartoe oprichtte, maakte de bewindhebbers het leven zo zuur, dat de baron gerepatriëerd werd. Daar bleef hij politiek actief en werd lid van de Tweede Kamer.³¹

²⁷ Caljé, *Student*, 266.

²⁸ Dit is een Europees verschijnsel, zoals ook in Engeland zichtbaar werd in deze tijd. Een al te groot verschil tussen de 'public role' en het 'private life' van de adel werd steeds minder geaccepteerd. Zie bijvoorbeeld S.C. Law, *Through the keyhole. Sex, scandal and the secret life of the country house* (Stroud, 2015).

²⁹ Caljé, *Student*, 274.

³⁰ F. Vogelzang, 'Nicolaas Beets (1814-1903). Dominee en dichter', in: J. Aalbers e.a., ed., *Utrechtse biografieën*, II, 41-46.

³¹ C. Fasseur, *Indische gasten* (Amsterdam, 1996) 91-117.

Wolter Robert baron van Hoevell (1812-1879), een adellijke predikant die in Nederlands-Indië en later in de Tweede Kamer een hoop stof deed opwaaien
(*carte-de-visite*, Ghemar Frères, Brussel, 16 okt. 1863; coll. RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag)

1853

De predikanten die met adellijke vrouwen trouwden, waren over het algemeen niet uit de onderste lagen van de bevolking afkomstig. Deze vaststelling wordt versterkt als van de overige predikanten uit de steekproef de antecedenten worden onderzocht. Niet van iedereen is geschikte informatie gevonden, maar van de onderzochte predikanten stamt bijna een derde uit een domineedynastie: vader, grootvader of ooms waren eveneens predikant. Zij vormen min of meer een eigen sociale laag binnen de samenleving, die echter gezien hun hierboven al geschetste huwelijkspatroom, zeker tot de gegoede burgerij mag worden gerekend. Een kwart van de onderzochte predikanten had via een van de ouders een relatie met een adellijk of patricisch geslacht. Dan is er nog een flinke groep afkomstig uit een academisch of handelsmilieu. Predikan-

ten uit de kleine burgerij zijn niet aangetroffen, maar het kan zijn dat juist van individuen met een dergelijke achtergrond genealogische gegevens niet gemakkelijk te achterhalen zijn. Al met al is het gerechtvaardigd te stellen dat de predikanten die in de adel trouwden, uit de hogere burgerij of de elite afkomstig waren. Dat past ook in het beeld dat de pogingen om het beroep sociaal meer aanzien te doen krijgen, geslaagd waren. Een belangrijk motor daarin was de universiteit, maar ook maatschappelijke ontwikkelingen na 1848 gingen daarin een rol spelen.

In september 1853 bezocht koning Willem III de stad Utrecht. Op het binnenplein van het Pausshuize werd hem door een groep burgers een aanhankelijkheidsadres aangeboden, ondertekend door maar liefst 4500 verontruste Nederlanders. Van deze gebeurtenis is een indrukwekkend schilderij vervaardigd door N. Pieneman, dat nog steeds in Utrecht te bewonderen is. Aanleiding was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. P.J. Blok beschreef de onrust in het land als volgt:

In de huisgezinnen en op de kansels, in raadzalen en sociëteiten, in kranten en tijdschriften werd getwist en gestreden; scherpe pamfletten, spotschriften en spotprenten, gedichten vol dikwijls diep gevoeld pathos en ziedenden hartstocht deden de rondte; adressen en circulaire in heftigen toon stroomden van alle zijden toe. In vele familiën heerste innige gemoedsonrust: met bekommering over zichzelf en zijne kinderen, over de toekomst van vaderland en huisgezin, over het van de vaderen geërfde geloof, over de dierbare vrijheid op staatkundig en kerkelijk gebied, werd uitgezien naar de berichten aangaande den aanslag op Staat en Kerk, dien men nabij achtte.³²

141

Op het werk van Pieneman zijn, behalve predikanten en hoogleraren theologie, ook vele edellieden afgebeeld. Onder meer de eerder genoemde Barthold Lintelo de Geer, de opsteller van het adres. Ook de baronnen Taets van Amerongen, Van Lynden en Van Boetzelaer waren onder het gehoor van de koning te vinden. Verschillende baronessen Taets waren bovendien met een predikant getrouwd. Ook de Van Lyndens en Van Boetzelaers waren actief in de protestantse kerk en hun aanwezigheid bij deze antikatholieke agitatie is te begrijpen vanuit hun veranderende maatschappelijke rol-opvatting, die sterk religieus gekleurd was.

Het besluit in 1853 om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen en in Utrecht een bisdom in te stellen, veroorzaakte de hierboven geschetste golf van angst onder de hervormden. Zij, met de adel in de voorhoede, brachten een enorme volksbeweging op de been om bij de koning aan te dringen op terugdraaien van deze maatregel. Dat lukte niet, al kwam wel het kabinet van Thorbecke over deze kwestie ten val.³³ De adel, wier bestuurlijke rol door de grondwetsherziening van 1848 formeel veel kleiner was geworden, kon zich, mede door deze overwinning, opnieuw uitvinden als hoeder van het vaderland. Net als de koning zelf, die bestuurlijk ook een stap

³² P.J. Blok, 'De Aprilbeweging', *Onze eeuw*, III (1903) 494.

³³ De Rooy, *Republiek*, 68; J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud Utrecht* (1985) 147-151.

terug had moeten doen door de grondwet, speelde de adel juist een rol in de nationale identiteit. De natie was uiteraard een protestants vaderland en diende verdedigd te worden tegen het Roomse gevaar.³⁴ Vaak werd dat door edellieden vorm gegeven door activiteiten in liefdadigheidsstichtingen, het stichten van zondagsscholen en de bouw van kerken. We zien echter ook na 1850 verschillende conservatief-hervormden van adellijke afkomst in de Utrechtse Provinciale Staten actief worden: voorbeelden zijn C.W.J. baron van Boetzelaer van Dubbeldam, J. Huydecoper van Maarsseveen en J.J. de Geer van Oudegein. Deze protestantse heren, die vaak familie van elkaar waren, vormden een blok, dat de paar nieuwe liberale Statenleden volkomen overvleugelde. Ook Beets' zwager Cornelis van Foreest sloot zich aan bij een conservatieve Noord-Hollandse kiesvereniging en streed voor het behoud van bestuurlijke macht voor aristocraten.³⁵ Door de nieuwe religieuze maatschappelijke rol van de adel werden predikanten hun natuurlijke bondgenoten. Mogelijk verklaart dit de grotere acceptatie vanuit de adel van huwelijksverbintenissen tussen adel en predikanten en vormt dit mede een verklaring voor de piek in die huwelijken van na 1850.

De gestegen maatschappelijke en economische status van de predikant weerspiegelde zich ook in hun leefwijze en in die zin is er enigmatische sprake van convergentie tussen adel en hogere burgerij. Al hadden nog steeds niet alle predikanten een ruim inkomen, het was geen uitzondering voor een dominee om zich na zijn emeritaat op een luxe buiten in het groen te vestigen. De Olsterhof in Olst bijvoorbeeld werd in 1864 gekocht door predikant Lambert Eilerst de Haan, die het huis grondig liet verbouwen. Roosendael bij Heino was enkele jaren daarvoor aangekocht dominee J. Koster van Houten, die het huis met een extra verdieping liet verhogen. In datzelfde jaar 1858 kocht Petrus Abraham Borger, doctor in de theologie en predikant, het terrein Hoogstede bij Oosterbeek aan en liet er een kapitaal herenhuis met koetshuis neerzetten en een tuin met wandelpark aanleggen. Daniel Matthijs Kaakebeen, oud-predikant van Zeist, Den Bosch, Middelburg en Amsterdam, stierf in 1835 op zijn buitenplaats Amerika onder Weesp.

Er was nog een manier waarop de predikanten hun hogere sociale positie afficheerden: het aanvullen van hun familienaam met die van hun moeder. Onder invloed van de Groningse hoogleraar Petrus Hofstede de Groot (1802-1886), die veel nadruk legde op de professionaliteit en het maatschappelijk aanzien van predikanten, lieten tientallen studenten hun achternaam verlengen, waarmee een adellijke afkomst werd gesuggereerd.³⁶

34 A. Houkes, 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging', in: J. Vis en W. Janse, ed., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853* (Hilversum, 2003) 87-104.

35 Prins, "'Rustoord'", 101.

36 Caljé, *Student*, 223.

Predikantenvrouwen

We hebben nu een beeld van de veranderende positie van de dominee in de samenleving en de sociaal-maatschappelijke processen die daarin een rol hebben gespeeld. Is er iets te weten te komen over de motieven van de adellijke vrouwen om te kiezen voor een bestaan als ‘domineese’? Een goede bron zouden egodocumenten zijn, maar in de Nederlandse databank van egodocumenten blijken nauwelijks predikantenvrouwen vertegenwoordigd en geen enkele met adellijke wortels.³⁷ Wel is materiaal van predikanten te vinden, maar de dagboeken en brievencollecties die beschikbaar zijn, blijken niet afkomstig van dominees die binnen het bereik van dit onderzoek vallen. Zelden bovendien spelen hun echtgenoten daarin een rol. In de digitale verzameling vrouwenbiografieën van het Huygensinstituut zijn evenmin bijdragen van predikantenvrouwen opgenomen. Een predikantsvrouw leeft in de schaduw van haar man, zo blijkt. Dat is ook te zien aan Nicolaas Beets: over zijn eerste noch zijn tweede echtgenote is veel te vinden in de literatuur. Over zijn eerste vrouw wordt slechts gemeld dat Beets bij haar begrafenis preekte over ‘lijden dienstbaar aan eeuwig heil’.³⁸ We hopen maar dat die spreuk geen beschrijving van haar huwelijk was.

143

Toch zijn er indirect bronnen te vinden die licht werpen op het leven van de predikantsvrouw. Het gaat om een bundel lezingen en een tijdschrift uit het begin van de twintigste eeuw. Ondanks die voor dit onderzoek wat late datering, mogen ze toch geacht worden een beeld te geven van het leven een predikantsvrouw in de late negentiende eeuw. Op geen enkele manier namelijk wordt geïmpliceerd dat het bestaan van een domineese aan grote veranderingen onderhavig is geweest. Er lijkt vooral sprake van sterke continuïteit. De eerste bron is een tot een boekje gebundelde verzameling lezingen door hoogleraar A. van Veldhuizen in 1925 gehouden. Van Veldhuizen, afkomstig uit een eenvoudig milieu maar opgeklommen tot hoogleraar theologie in Groningen en grondlegger van een eigen dynastie van predikanten, leunde in zijn lezingen sterk op Amerikaanse voorbeelden, die hij echter toepasbaar achtte op de situatie in Nederland. Hij had een uitgesproken mening over de rol van de vrouw in het leven van een dominee. Hij zag de pastorie als een glazen huis. De dominee en zijn gezin dienden als lichtend voorbeeld voor de gemeente. Het was aan de vrouw om te zorgen dat de pastorie een plek van gezelligheid en wellevendheid was voor de gemeentelieden, voor gasten en bezoekers. Haar levensopvatting diende te draaien rond ‘een overvloed van liefde voor God en man en gemeente’.³⁹ Van Veldhuizens visie op de vrouw was erg traditioneel: ze diende als steun en toeverlaat voor haar man, maar mocht nooit de eerste viool spelen. Zo was ze de eerste luisteraar van de preken van haar man en diende haar man te behoeden voor fouten, maar zonder een bepalende

³⁷ Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis; www.egodocument.net.

³⁸ A.W. Bronsveld, *Voor vijftig jaren. Persoonlijke herinneringen aan Utrecht* (Utrecht, 1913) 53.

³⁹ A. van Veldhuizen, *De predikantsvrouw* (Groningen, 1925) 819.

factor te zijn. Het was hem een gruwel als de predikantenvrouw zich op het terrein van haar man begaf. Ze had te zorgen voor een goede sfeer en netheid en speelde door haar mensenkennis, humor en bescheidenheid een belangrijke rol in het sociale leven van de gemeente. Ze was de olie in het raderwerk. 'In de kerk is de macht voor 99% bij de mannen, de belangstelling zit voor 66% bij de vrouwen', zo stelt Van Veldhuizen.⁴⁰

Zijn visie wordt gedeeld in de vele bijdragen in het in 1934 voor het eerst verschenen maandblad *De Predikantsvrouw*. Dit periodiek was geschreven voor en door vrouwen van dominees en andere dames die actief waren in religieuze organisaties en geeft dus een beeld van binnenuit. Ook daarin staat de ondergeschikte maar ondersteunende rol van de vrouw centraal. Een gevaar is een al te groot zelfbewustzijn. Zij dient ervoor te waken de rol van predikant over te nemen. De roeping is aan haar man en aan haar is de onvoorwaardelijke volgzzaamheid. Het lijkt er op dat de predikant weliswaar een mens is, maar in zijn beroepsrol op een eenzame hoogte staat. De vrouw zorgt voor rust en vormt een stevige basis voor het bijzondere bestaan van haar man. Teveel geleerdheid is niet goed, centraal staan karakter en deugd. Toch heeft ze geen passieve rol. Naast haar gezin wordt van haar verwacht dat ze sociaal actief is in zondagsschool, meisjesvereniging, naaikrans en zeer regelmatig huis- en ziekenbezoeken aflegt.⁴¹ Deze sociale spilfunctie is echter ook een oefening in evenwichtskunst. Ze dient ze afstand te houden, want 'Niemand heeft zooveel kennissen als de domineesvrouw en toch moet zij eenzaam blijven, mag niet te vertrouwelijk worden met één, omdat de geheimen van allen zich bij haar veilig moeten weten.'⁴² De spagaat, het dubbelbestaan als moeder voor het eigen gezin en voor de gemeente en de vaak hoge idealen waarmee jonge predikantenvrouwen hun leven begonnen, zorgt, zo blijkt uit verschillende waarschuwendende bijdragen, voor teleurstelling en 'nervositeit'. Daar komt bij dat de bescheiden domineestaktementen het uitoefenen van al die plichten niet gemakkelijker maakten. 'Nu zijn wij, pastoriebewoonsters, als regel toch niet zoo erg verwend. We spreken nu niet van de domineesvrouwen die een groot erfdeel meebrachten, of van die, nog minder voorkomende predikanten, die van voornamen huize, en van rijke patriciërsfamilies afstammen', zo stelde 'een predikantsvrouw'.⁴³ Het idyllische leven als domineese werd mede in stand gehouden door de in die tijd populaire 'pastorienovellen', die een breed lezerspubliek vonden. Ook predikant Lodewijk de Geer (1831-1909) beschreef zijn verblijf in zijn eer-

⁴⁰ Van Veldhuizen, *De predikantsvrouw*, 823.

⁴¹ G.H.A.J. Pijnacker Hordijk-Swaters van Schaumburg, 'De predikantsvrouw en haar taak ten opzichte van eigen gezin en gemeente II', *Predikantsvrouw. Maandblad voor de predikantsvrouwen in Nederland*, II (1934) 102-105.

⁴² G. Kraan-van den Burg, 'Is de allervoornaamste taak van de predikantsvrouw een andere dan die van elke Christelijke huisvrouw?', *Predikantsvrouw. Maandblad voor de predikantsvrouwen in Nederland*, I (1933) 4-5.

⁴³ Een predikantsvrouw, 'Iets van beteekenis voor Uzelf, Uw gezin, Uw arbeid', *Predikantsvrouw. Maandblad voor de predikantsvrouwen in Nederland*, II (1934) 194-196.

Jonkvrouw Johanna Elizabeth Ploos van Amstel (1865-1942) trouwde in 1899 met de naast haar geportretteerde predikant Frank Willem Jacob Wolf (1860-1944). Hij stond achtereenvolgens in Lopik en Vrouwenpolder (*carte-de-viste*, Henri de Paauw, Hilversum, 1860-1899; coll. RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag)

145

ste standplaats in Doesburg als ‘vijf zeer gelukkige en gezegende jaren’. De predikant vormde de spil van het dorpsleven, met een gelukkig gezin. We horen echter niet over de inspanningen die zijn vrouw zich getroostte om die idylle te verwerkelijken.

Heel af en toe schijnt de zichzelf wegcijferende predikantenvrouw door in een biografie van haar man. Gerrit Hulsman (1867-1958), zoon van een predikant, ging in Amsterdam theologie studeren. Hulsman bewoog zich in de hoogste kringen en daar zal hij ook zijn toekomstige echtgenote hebben ontmoet, jonkvrouw Eveline Jacoba Elisabeth Hartsen. Gerrits vader kreeg een beroep uit het dorpje Lemele, maar voelde daar weinig voor. Hij schoof met succes zijn zoon als kandidaat naar voren, die zich er samen met Eveline vestigde. Over haar werd in Hulsmans in memoriam geschreven:

‘die hem tot in haren hogen ouderdom een voortreffelijke echtgenote is geweest. Alle plichten die men van een predikantsvrouw verwacht, heeft ze met toewijding verricht, zonder zich ooit op den voorgrond te plaatsen.’⁴⁴ Behalve deze zinsnede wordt alleen haar dood nog even gememoreerd.

Adellijke vrouwenlevens

Weliswaar zijn de beschrijvingen uit het maandblad *Predikantsvrouw* van na 1900, uit de toon en de herinneringen in bijdragen van oudere schrijfsters blijkt dat het bestaan van predikantenvrouwen niet ingrijpend was gewijzigd en dat de daarin gepresenteerde levensinvulling en rolopvatting zeker ook van toepassing waren op de negentiende eeuw. Opvallend is dat het leven van een predikantenvrouw sterk aansloot bij het bestaan van een adellijke dame. Ook daarover is in Nederland niet uitputtend geschreven, maar op basis van enkele biografieën van religieus actieve vrouwen uit de elite zijn duidelijke parallellen te trekken.⁴⁵ Een van de auteurs in de *Predikantsvrouw* was Cornelia gravin van Limburg Stirum (1868-1944). Ze schreef regelmatig over de zending, een populair onderwerp onder religieuze aristocraten. Al op achttienjarige leeftijd trad ze toe tot het bestuur van een christelijke fröbelschool en later stichtte ze een christelijke mulo. Ze deed aan liefdadigheidswerk in de achterbuurten van haar geboortestad Arnhem, was actief in de evangelisatie en maakte een reis naar Nederlands-Indië, waar ze zich verdiepte in het zendingswerk. Haar religieuze taakopvatting blijkt geen uitzondering. De freules Hooft, wonend op kasteel Geerestein, waren zeer actief in het naburige Woudenberg. Ze stichtten een christelijke bewaarschool, schonken een catechisatiegebouw aan de gemeente en deden aan liefdadigheid.⁴⁶ Deze sociale bewogenheid kwam voort uit religieuze idealen en bood misschien ook enigermate gelegenheid te ontsnappen uit het strenge sociale keurslijf dat vrouwen uit de hogere kringen insnoerde. Ze mochten niet actief zijn in een betaald beroep en de taken die voor de man waren weggelegd in bestuur, leger of beheer van een landgoed, stonden voor hen niet open. Traditioneel werden ze gezien als de belichaming van de familie-eer en dat werkte sterk belemmerend. Wat bleef was een leven voor het gezin, de liefdadigheid, vol van niet voor iedereen betekenisvolle rituelen, zoals de vele dagelijkse kledingwisselingen, het geven van feesten en partij-

146

44 W.G. van der Tak, ‘Gerrit Hulsman (Westmaas 5 maart 1867-Lochem 9 december 1958)’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* (1959) 78-83.

45 Bijvoorbeeld in I. Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam, 2012) is geen apart hoofdstuk gewijd aan de religie. Er is wel enige aandacht voor liefdadigheid, vaak ingegeven vanuit religieuze motieven, vooral 357-358. Zie voor diverse voorbeelden van het belang van het geloof in het leven van de vrouwelijke aristocraten: J.C. Streng, *Leven naar staatsgelegenheid. Gelderse en Overijsselse adellijke vrouwen (1600-1850)* (Epe, 2016).

46 A.F.M. Reichgelt, ‘Suze Hooft (1828-1918), Santje Hooft (1832-1924) en Mina Hooft (1833-1901) ambachtsvrouwen van Woudenberg’, in: Y.M. Van den Akker e.a., ed., *Utrechtse biografieën. Het Eemland. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Eemlanders* (2 dln.; Utrecht, 1998-1999), I, 102-106.

en, en de meestal passieve aanwezigheid bij de jacht. Zo'n bestaan bood vele lange, lege dagen, zoals de adellijke Cornelia Frederika Fontein Verschuer, de vrouw van een Alkmaarse jurist in haar dagboek verzuchtte: 'Ik kwam weer om half een op B's kamer en verveelde mij gruwelijk. Voor het oogenblik heb ik niet veel werk en lectuur die mij niets bevalt.'⁴⁷ Die leegte kon met religie en liefdadigheid gevuld worden en die taken liggen dichtbij de dagelijkse praktijk van de predikantenvrouw. Dat kan goed verklaren waarom adellijke dames voor zo'n huwelijk kozen. Zeker was dat te verkiezen boven het bestaan als ongetrouwde freule, die min of meer werd getolereerd als extra bewoner in huis van getrouwde broers of zussen, of die tot op hoge leeftijd voor de ouders mocht zorgen.

Dit beeld van het religieuze leven van de Nederlandse hogere klassen vertoont sterke parallellen met andere landen. In België is onder de katholieke adel onderzoek uitgevoerd door Iris Coorevits, waarin sterk naar voren komt dat ook daar de godsdienst in het vrouwenleven een centrale rol speelt.⁴⁸ Een gedetailleerd beeld van Groot-Brittannië schetst Pamela Horn. Ze beschrijft hoe de dochters van de 'lord' verplicht op huisbezoek gaan bij de dorpingen en daar *charitas* uitvoeren. Ook zijn ze actief op de zondagsschool en in de kerk. Horn verklaart deze rolopvatting deels uit medemenselijke betrokkenheid en *noblesse oblige*, maar er is volgens haar ook sprake van een neerbuigende houding en minder fraaie motieven. Zo speelde deze liefdadigheid zeker een rol om de bestaande sociale verhoudingen te legitimeren en daarmee in stand te houden.⁴⁹

147

In Nederland gaf het Reveil, met zijn nadruk op innerlijke geloofservaringen en actieve religiositeit, een stimulans aan de maatschappelijk-godsdienstige taakopvatting van de adel. Onder meer onder invloed van dominee Otto Gerhard Heldring (1804-1870) werden christelijke scholen opgericht en voor zieken diaconessenhuizen gesticht. Ook de zending werd belangrijk. Vele adellijke families, zoals de Utrechtse geslachten Van Boetzelaer en Van Lynden van Sandenburg, volgden zijn voorbeeld. De Van Boetzelaers richtten de Marnixstichting op, die zich bezighield met onderwijs en ook deden beide families veel aan armenzorg en drankbestrijding.⁵⁰

In dagboeken en correspondentie van adellijke dames zijn regelmatig gedachten te vinden naar aanleiding van preken die ze hebben bijgewoond. Religie blijkt een centrale rol in hun bestaan te hebben gespeeld. Ze waren bijvoorbeeld vaak betrok-

⁴⁷ Zie egodocument.net, repertorium a-g, lemma C.F. Fontein Verschuer. In de stamreeks van Cornelia bevonden zich trouwens vele dominees. Haar overgrootvader was hoogleraar theologie in Franeker geweest.

⁴⁸ I. Coorevits, 'Adellijke dames, seksualiteit en religie in de eerste helft van de 19^e eeuw in België. Een mentaliteitsstudie aan de hand van egodocumenten', ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Gent, 2011.

⁴⁹ P. Horn, *Ladies of the manor. How wives and daughters really lived in country house society over a century ago* (Stroud, 2012).

⁵⁰ G. van der Genugten en G.G. Hoogendijk, 'De positie van twee adellijke families in de negentiende eeuw in Nederland', ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1988, 122-131.

ken bij de regelmatig georganiseerde zendingsbijeenkomsten, die nogal eens te gast waren op een adellijke buitenplaats. Op 6 augustus 1863 vond het eerste zendingsfeest plaats in Wolfheze, op het landgoed van douairière barones van Brakel Doorwerth. Ook buitenplaats de Nijenburg bij Heiloo, waar Nicolaas Beets zijn aanzoek aan Aleida van Foreest deed, bood onderdak aan zo'n zendingsfeest.

Religie speelde dus een centrale rol in het leven van de dames uit de elite. Dat betekende waarschijnlijk ook dat de predikant, misschien minder als mens maar zeker als vertegenwoordiger van het hogere, een invloedrijke rol kon spelen in hun leven, wat de aantrekkingskracht van een dominee als echtgenoot deels kan verklaren. Dat kon soms grenzen overschrijden, zoals zichtbaar is in het leven van Jeanette barones van Dedem. Na de plotselinge dood van haar man in 1859 bleef ze achter met een jong dochtertje. Dominee Johannes Gerrit van Rijn nam zijn taak als steun en toeverlaat erg ruim op en al snel deden verhalen de ronde van ongepaste intimiteiten en zelfs een buitenechtelijke zwangerschap. De dominee was getrouwd en pater familias van een ruim huisgezin, maar dat weerhield hem niet om meer tijd ten huize van Jeanette dan bij zijn eigen gezin door te brengen. De zielzorg van de rest van de gemeente ging eronder lijden.⁵¹ Al lijkt dit gedrag te interpreteren als een seksuele escapade, religie speelde in hun leven een grote rol, al wordt dat door het sensationele avontuur van Johannes en Jeanette wat overschaduwd. Ze vertrokken naar de Verenigde Staten, waar ze als zendelingen actief waren.

Die betrokkenheid bij de zending deelden ze met vele standgenoten. Henrietta barones Schimmelpenninck van der Oye volgde haar man, dominee Richeld Kyftenbelt, naar Nederlands-Indië om daar het ware geloof onder de oorspronkelijke bewoners te verspreiden. Kyftenbelt, wiens vader eveneens predikant was (en wiens moeder een Schimmelpenninck van der Oye) werd gestationeerd op Ambon. Volgens een reiziger, die een van zijn preken bezocht, was de belangstelling voor het christendom er niet groot: 'Het gehoor was uiterst klein. Hoe weinig bemoedigend moet zoo geringe belangstelling op den predikant werken.' Kyftenbelt was echter een gedreven man en actief betrokken bij christelijk onderwijs op de eilanden.⁵² Zijn bekeringsmethoden waren rigoureuus. In 1911 – inmiddels was Kyftenbelt naar Sulawesi beroepen – organiseerde hij massadopen, waarmee ook minderjarige kinderen in de kerk werden opgenomen. Dat gebeurde niet altijd met toestemming van de ouders, maar voor de goede zaak dienden dergelijke details te wijken. De reden was waarschijnlijk om de oprukkende Islam op het eiland voor te zijn.⁵³

51 Zie W. Coster, *De barones en de dominee. Een verboden liefde in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2016).

52 A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord van H.M. Siboga* (Leiden, 1904) 290.

53 J. Sikar Aritonang en K. Steenbrink, *A history of Christianity in Indonesia* (Leiden, 2008) 465-466.

Conclusie

Voor 1800 komen huwelijken tussen predikanten en adellijke vrouwen niet voor in de door mij geraadpleegde bronnen. Dat de bekende dominee en dichter Nicolaas Beets rond 1840 met een adellijke dame in de echt werd verbonden, blijkt geen uitzondering, maar kan worden gezien als het resultaat van twee bewegingen. Aan de ene kant werd door de verbeterde opleiding en het sterk toegenomen belang van de maatschappelijke rol van predikanten het beroep van dominee letterlijk salonfähig. Aan de andere kant vond de adel zich na het verlies van haar bestuurlijke macht opnieuw uit als de hoeder van het nationale – en met nadruk – protestantse erfgoed. Daarin kwamen de ambities en de sociale rol van adel en predikanten samen. Het is daarom goed te verklaren dat niet alleen sommige edellieden kozen voor het beroep van dominee, maar dat ook een groeiend aantal adellijke vrouwen besloot tot een leven als predikantenvrouw. Die rol sloot bovendien sterk aan bij het leven van een aristocrate en de traditionele opvatting van haar taak in de samenleving.

Fred Vogelzang

Nobility in the parsonage

Aristocratic marriages of ministers of in the nineteenth-century Netherlands

150

Prior to 1800 marriages between Dutch Protestant clergymen and noblewomen hardly occurred, whereas this clearly changed in the nineteenth century, since to an increasing extent ministers were deemed to be suitable spouses for elite women. Several developments enhanced the social status of ministers. First, academic training became compulsory for clergymen after 1800; second, their increased income made a more elite lifestyle possible. At least equally important was the changing role of the clergy in King William I's newly formed Hervormde Kerk, which placed ministers at the very centre of a nationalistic civilization movement. To be able to fulfil that role, the clergy required an elevated social status. Another cause of the increased interaction between Protestant ministers and the nobility was the country's new Constitution of 1848, as a result of which the nobility lost its formal political power and took on a new role as protectors of the Protestant national heritage, making the Protestant clergy a natural ally. Due to the dearth of personal documents of aristocratic wives of ministers, it is not possible to gather information about their personal motives, but since religion was a central tenet of aristocratic female existence, marrying a clergyman should have been a befitting choice.

Dr. Fred Vogelzang studied history and museology at the universities of Utrecht and Leiden. He worked as a lecturer and researcher at the University of Utrecht, after which he became historian for the province of Utrecht. Since 2008, he has been working as a scientific researcher for the NKS kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats. He publishes frequently on Dutch castles and country estates, and also works in the field of cultural heritage and digitization.

Nederlandse Kastelenstichting, Karel de Grotestraat 30, 3962 CL Wijk bij Duurstede, The Netherlands – f.vogelzang@kastelen.nl

- Adel en heerlijkheden in Québec. De opkomst en het voortleven van een sociale groep en een feodaal instituut (ca. 1600-2000) 9
Benoît Grenier en Wybren Versteegen
- Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795 31
Maarten Prins
- Beschermd en berucht. De manoeuvreerruimte van jonker Ernst Mom binnen het rechtssysteem van zestiende-eeuws Gelre 57
Lidewij Nissen
- Prussia's Franconian undertaking. Dynasty, law, and politics in the Holy Roman Empire (1703-1726) 75
Quinten Somsen
- Gutsbesitzer zwischen Repräsentation und Wirtschaftsführung. Das Gut Nordkirchen in Westfalen im 18. und 19. Jahrhundert 105
Friederike Scholten
- Adel op de pastorie. Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw 129
Fred Vogelzang

24 | 2017

